

"Alimlərin sultanı"

Bakının, eləcə də ölkəmizin bölgələrindəki elm və təhsil mərkəzlərində 825 illiyi təntənə ilə qeyd edilən Məhəmməd İbn Həsən Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevralın 17-də anadan olub. Fizik, iqtisadçı, musiqişünas, şair, hüquqşünas və tarixçi, dövlət xadimi kimi də məşhur olan Nəsirəddin Tusinin harada doğulması barədə müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

Bəzi tədqiqatçıların əsərlərində onun Tus şəhərində, yaxud da Qumda anadan olduğu, gəncliyində Tus şəhərində təhsil aldığı üçün "Tusi" ləqəbini qəbul etdiyi qeyd olunur. Amma əksər mənbələrdə onun Ordubadda anadan olduğu göstərilir. Çünki Şah Abbasın məhz Tusiyə görə Ordubad əhalisini vergilərdən azad etdiyi bildirilir. Tarix elmləri doktoru Seyidağa Onullahi XVII əsr coğrafiyaşünası və təzkirəçisi Məhəmməd Müfid Yəzdindən belə bir fikir sitat gətirir ki, Ordubad sakinlərinin bir hissəsi Ustad əlbəşər Xacə Nəsirəddin Tusinin nəslindəndir. Həmçinin Tusi Hülakü xanın vəziri olduğu dövrdə Tusda və başqa yerlərdə yaşayan qohumlarının dədə-baba yurdlarına, yəni Ordubada köçmələri üçün pul vəsaiti ayırırmışdı.

Nəsirəddin Tusi Orta əsr Şərqiində həm böyük ensiklopediyaçı alim, həm də görkəmli filosof kimi şöhrət qazanıb. O, riyaziyyata, astronomiyaya, mineralogiya və digər elm sahələrinə dair qiymətli əsərlərlə yanaşı, məntiqə, fəlsəfəyə və etikaya dair orijinal traktatlar da yazıb. Məxəzlərin məlumatına görə, ilk təhsilini atasından alan Nəsirəddin İbn Sina fəlsəfə məktəbinə mənsub olub, Əbulhəsən Bəhmənyarın şagirdi Əbu Abbas Logerinin şagirdi Sədrəddin Sərəxsinin, Qütbəddin Misrinin, habelə tanınmış filosoflardan İbn Yunisin, Əsireddin Əbhərinin, Şəmsəddin Xosrovşahinin və dövrünün ən şöhrətli müəllimi hesab edilən Fəridəddin Damadın yanında mükəmməl təhsil alıb. N.Tusi "İbn Sinanın fəlsəfəsi və məntiqinə şərhlər", "Şərh ul-ışarət", "Teologiya və metafizikaya dair risalə" ("Təcrid əl-kəlan"), "Əxlaqi-Nasiri", "Alicənab insanların xarakterləri və keyfiyyətləri" ("Ausaf ul-Əşrəf") və b. əsərlərində İbn Sinanın fəlsəfi görüşlərini şərh edib, onun baxışlarını hücumlardan qoruyub.

Aldığı hərtərəfli və dərin biliklər Tusini az bir vaxtda elmi mühitdə məşhurlaşdırıb. 30 yaşında olarkən Kuhistan ismaililərinin başçısı Nasirəddin Möhtəşəm onu sarayına qonaq çağırır və gənc alimdən əxlaq barədə kitab yazmasını xahiş edir. 1235-ci ildə Nəsirəddin Tusi ona dünya şöhrəti gətirən və bir çox dilə tərcümə olunan məşhur "Əxlaqi Nasiri" əsərini tamamlayıb.

Lakin bir müddət sonra müəyyən narazılığa görə Tusi həbs olunaraq ismaililərin əlçatmaz dağ zirvələrində yerləşən "Ələmut" ("Qartal yuvası") qalasına aparılıb. O, həbsdə olduğu vaxtlarda da yaradıcılıq və axtarışlarını davam etdirib. Bu dövrdə Evklidin, Ptolomeyin, Arxi-medin əsərlərinə şərhlər yazıb, "Əxlaqi-Nasiri", "Şərh əl-ışarat", "Təhriri-Öqlidis" və s. kimi milsiz əsərlər yaradıb.

Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xanın Yaxın Şərqə yürüşü nəticəsində "Ələmut" qalasında saxlanılan Nəsirəddin Tusi və başqa alimlər 1256-cı ildə azad olunurlar. Tusi Hülakü xanın şəxsi məsləhətçisi təyin olunur. Hülakü xanın Bağdadı fəth etməsində Tusinin məsləhəti böyük rol oynayır və beləliklə, 500 il

hökm sürmüş Abbasilər hakimiyyətinə son qoyulur.

Bagdad yürüşünün uğurla nəticələnməsi Hülakü xanın yanında N.Tusinin nüfuzunu daha da artırıb. Bu vaxt o, Azərbaycanda böyük bir elmi mərkəz-rəsədxana yaratmaq kimi özünün çoxdankı arzusunu həyata keçirməyə başlayıb.

Bir ildən də az müddətdə o, rəsədxananın tikiləcəyi yeri müəyyənləşdirib, eyni zamanda astronomik cihazlar hazırlayıb, müxtəlif şəhərlərdən burada yaradılacaq kitabxana üçün qiymətli kitablar gətirib və rəsədxanada araşdırmalar aparmaq üçün dünyanın bir çox ölkəsindən alimlər dəvət edib.

1259-cu ildə Marağa şəhərində rəsədxananın tikintisi başlanır. Beləliklə, Nəsirəddin Tusi həm özünə, həm də bütün Şərq və dünya mədəniyyətinə özəmətli bir abidə olan həmin rəsədxananı qurub başa çatdıraraq dövrünün ən görkəmli astronom alimlərini başına toplayıb Bağdaddakı Nizamiyyə akademiyasından heç də geri qalmayan Marağa rəsədxanasını yaratmağa nail olur.

N.Tusi Marağa rəsədxanasına rəhbərlik etdiyi 15 il müddətində bu elm məbədinə çoxlu alimlər yetişib, astronomiya elminin inkişafına təkan verən mühüm kəşflər edilib, əsərlər yaradılıb. Marağa rəsədxanası fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra burada çalışan alimlər dünyanın müxtəlif yerlərində rəsədxanalar yaradıb və onlara rəhbərlik ediblər. Bunlara misal olaraq Təbriz, Pekin, Dəməşq, Səmərqənd rəsədxanalarını göstərmək olar.

Q.P.Matviyevskaya və B.A.Rozenfeld öz əsərlərində N.Tusinin riyaziyyata, astronomiyaya, fizikaya, fəlsəfə və məntiqə, iqtisadiyyata, ədəbiyyata, mineralogiya aid əsərləri olduğunu göstərirlər. Güman edilir ki, N.Tusi 150-dən artıq əsərin müəllifidir.

N.Tusi həm də istedadlı şair olub. Onun 3 min beytdən artıq şeiri dövrümüze qədər gəlib çatıb. Təkcə hesab, cəbr, həndəsə, məntiq sahələrində 30-dan artıq ərəb və fars dillərində yazdığı əsəri elmə məlumdur. Ümumiyyətlə, N.Tusinin riyaziyyata gətirdiyi yenilikləri avropalılar 300-400 il sonra "kəşf" etmişlər.

N.Tusinin zəngin yaradıcılığında müasir dövrə gəlib çatmış əsərləri içərisində "Əxlaqi Nasiri", "İqtibasın əsası", "Mövcudatın bölgüsü və onun qisimləri", "Məntiqdə təcrid etmə" və s. fəlsəfi əsərlər mühüm yer tutur. "Əxlaqi Nasiri" 700 il ərzində Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi şöhrət tapıb.

N.Tusi "Maddənin itməməsi qanunu"nu hələ Lomonosovdan 600 il əvvəl kəşf etmiş və bildirmişdi: "Əgər bir adam təbiətşünaslıq elmi ilə tanış olsa və əgər cisimlərin halına, onların ziddiyyətinə diqqət yetirsə, o dərk edər ki, heç bir cisim yaranmır və məhv olmur. O ancaq öz həcmi-ni, tərkibini, sürətini, şəklini və keyfiyyətini dəyişir, bir maddədən başqasına keçir, lakin qalır və dövr edir".

Marağada yazdığı "Zic əl-Elxani" əsərində irəli sürülən müddəalar bir neçə əsr həm Şərqi-də, həm də Qərbdə astronomlar və dənizçilər tərəfindən işlədilmişdi. Bu əsərdə çoxsaylı riyazi, astronomik və coğrafi cədvəllər verilib. Ən mühümləri sinus və tangensin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəlləri və XIII əsrdə məşhur olan 256 şəhərin coğrafi koordinatlar cədvəlidir.

Tusi "Cəvahirnamə" əsərində qiymətli minerallar haqqında geniş məlumat verib, onların xüsusiyyətlərini, təsvirini və hətta müalicəvi əhəmiyyətlərini göstərərək. "Təhriri-Öqlidis" əsərində isə həndəsənin əsasları və nisbətər nəzəriyyəsinə bir çox yenilik gətirib.

Böyük alimin riyazi kitablarından biri də "Tam dördtərəfli haqqında traktat" ("Şəklül-qita") əsəridir. Bu əsərdə o, riyaziyyatın ən əsas anlayışlarından biri olan həqiqi ədədə tərif vermişdir. Ədədlər nəzəriyyəsi və riyaziyyat tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis V.N.Molodşiy yazır ki, XIII əsrdə Azərbaycanın astronom və riyaziyyatçısı N.Tusi müsbət həqiqi ədədi Nyuton kimi təyin edib. Onun mühüm əsərlərindən biri olan "Tozlu lövhənin köməyi ilə hesab toplusu"nda isə riyaziyyat tarixində ilk dəfə vurma cədvəlinə rast gəlinir.

Bu yerdə təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dahi alim və mütəfəkkirin Azərbaycan və başqa Avropa dillərinə tərcümə edilmiş əsərləri onun yaradıcılığının heç 10 faizini də təşkil etmir. Amma ümid edirik ki, N.Tusinin bütün əsərləri vətəndə tərcümə və nəşr olunacaq.

N.Tusi 1274-cü ildə Bağdad gedərkən xəstələnib, həmin il iyun ayının 25-də vəfat edib və Bağdadın məşhur "Came məscidi"ndə yeddinci imam Museyi-Kazımın qəbrinin yanında dəfn olunub. Sonradan ziyarətgaha çevrilmiş qəbrinin üstündə ərəbcə bu sözlər yazılıb: "Elm aləminin şahı, alimlərin sultanı, dinin, haqqın, millətin köməkçisi; analar hələ belə oğul doğmayıb".

Rəhman SALMANLI,
"Azərbaycan"